

УДК 329 (NPD)

ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРІЇ КРАЙНІХ ПРАВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПІСЛЯВОЄННІЙ НІМЕЧЧИНІ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ НІМЕЧЧИНИ)

Гримська М. І.

доцент

Київський національний університет технологій та дизайну

Розглянуто становлення крайніх правих політичних партій у Німеччині після II світової війни. Виокремлено основні етапи їх розвитку і охарактеризовано кожен з них. Висвітлено становлення Націонал-демократичної партії Німеччини та її ідеологічні засади. Визначено місце НДПН у партійно-політичній системі сучасної Німеччини і доведено, що її вплив на політичний порядок денний лише зростатиме.

Рассмотрено становление крайне правых политических партий в Германии после Второй мировой войны. Выделены основные этапы их развития и дана характеристика каждому из них. Освещены становления Национал-демократической партии Германии и ее идеологические принципы. Определено место НДПГ в партийно-политической системе современной Германии и доказано, что ее влияние на политическую повестку дня будет только расти.

Development of far right political parties in Germany after World War II has been presented. Main stages of their formation are distinguished and each of them broadly characterized. Development of the National Democratic Party of Germany and its ideological principles have been described. The role of NPD in political party system of contemporary Germany has been identified and the hypothesis that its impact on the political agenda will only grow is considered.

Ключові слова: ідеологія, політичні партії, крайні праві політичні партії, Німеччина, Націонал-демократична партія Німеччини.

Постановка проблеми. Історія крайніх правих політичних партій в Німеччині розпочинається практично одразу ж після завершення II світової війни. У той час ідеї нацизму зберігали популярність серед німецького населення, яке, хоч і засуджувало політичний курс А. Гітлера, загалом позитивно ставилось до ідей єдності та могутності німецької нації на основі національної ідентичності і відчуття патріотизму. Провал політики денацифікації призвів до поширення культури колективного відчуття вини, що, в той же час, негативно сприймалось молоддю, яка не вірила у необхідність соромитись своєї національної належності через помилки минулого. Усе це сприяло виникненню та зростанню підтримки політичних організацій, які згодом стали основою для формування крайніх правих політичних партій. Розвиток німецьких крайніх правих в другій половині ХХ ст. відбувався трьома хвилями або етапами. Перший з них ознаменувався існуванням низки політичних партій, які здобували електоральну підтримку на різних рівнях і сприяли збереженню даної проблематики у політичному дискурсі. Другий і третій періоди прямо пов'язані з історією найбільш впливової німецької крайньої правої політичної партії – Націонал-демократичної партії Німеччини, яка і до сьогодні домінує на політичній арені цієї країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення крайніх правих політичних партій в Німеччині є предметом великої кількості публікацій зарубіжних вчених. Зокрема, про їх історію та розвиток йде мова у працях Л. Вейберга, Е. Годіна, Б. Дженкінса, П. Ігнаці, Г. Кітшельта, Е. МакГена, П. Меркла, К. Мудде, П. Норріс, М. Харріс, П. Хейнсворза та ін. Оскільки Німеччину разом з Австрією та Італією вважають державами, звідки крайня права ідеологія бере свій початок, цій державі приділяється увага практично в усіх комплексних дослідженнях, навіть якщо вони присвячені більш загальним питанням і окремі держави аналізуються лише в якості прикладу. Безпосередньо Націонал-демократична партія Німеччини є головним предметом статей О. Іванова, У. Бекеса, Ф. Декера, Л. Міліопулоса, Б. Зоммера, М. Брандстеттера, С. Тені, Л. Дітмера та величезної кількості німецьких і не лише вчених.

Визначення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим і присвячено статтю. Серед українських дослідників німецьких крайніх правих політичних партій варто відзначити А. Шеховцова та О. Іванова, які детально аналізують їх специфіку та ідеологічні засади. Разом з тим, враховуючи зростаючий вплив крайніх правих у сучасній Європі та їх погляди на ситуацію в Україні і українсько-російські відносини (зазвичай, вони проявляються

у підтримці російської сторони), активізація наукового вивчення німецьких крайніх правих політичних партій загалом та Націонал-демократичної партії Німеччини зокрема є актуальною та потрібною, що і становить основну мету даної статті.

Висвітлення основного матеріалу дослідження. Історію крайніх правих політичних партій Німеччини прийнято поділяти на три етапи. Перший з них розпочався одразу ж після II світової війни і характеризувався виникненням низки крайніх правих політичних організацій і зростанням їх впливовості. Ще за часів окупації території Німеччини союзними державами було зареєстровано три політичні партії крайнього правого спрямування – Асоціацію за економічне відновлення (1945 р.), Німецьку консервативну партію – Німецьку праву партію (1946 р.), Групу дії / Європейський народний рух Німеччини (1949 р.). Вони функціонували у тих частинах держави, які знаходились під контролем США, Великобританії та Франції [7, с. 61]. Уже в перші роки свого існування вони одержали велику підтримку – у 1946 р. на виборах до парламенту Баварії Асоціація за економічне відновлення отримала 7,4% голосів, у 1947 р. за Німецьку консервативну партію – Німецьку праву партію проголосувало 3,1% виборців у Шлезвігу-Гольштейні. Обидві партії здобули представництво і у федеральному парламенті, здобувши у 1949 р. відповідно 2,9% (12 мандатів) та 1,8% (5 мандатів) [5].

Після передачі влади новоствореним німецьким інституціям було зареєстровано ще декілька крайніх правих політичних партій – Соціалістичну імперську партію (1949 р.), того ж року – Німецьку спільноту, у 1950 р. – Загальнонімецький блок / Союз вигнаних і безправних (1950 р.) та Німецьку імперську партію (1950 р.). Найбільш радикальною була перша із вище перелічених – Соціалістична імперська партія. Вона відкрито визнала себе неонацистською, проголосивши єдиним легітимним правителем країни наступника А. Гітлера Карла Деніца, а тогочасну владу неконституційною. Це дозволило їй завоювати популярність у низці північнонімецьких земель. Зокрема, за неї проголосувало 11% виборців у Нижній Саксонії та 7,7% у Бремені [5].

Однак через відверто нацистські погляди Соціалістична партія Німеччини у 1952 р. була заборонена Конституційним судом. Це негативно позначилось на усіх крайніх правих політичних партіях, які почали розглядатись виборцями як потенційна загроза демократичному устрою та підстава для ізоляції Німеччини. Як наслідок, практично усі вищезазначені партії показали доволі низькі результати у 1953 р. Успішним залишався лише Загальнонімецький блок / Союз вигнаних і безправних, але ця партія керувалась, насамперед, інтересами соціальної групи, яку представляла, що зрештою привело її до об'єднання з Християнсько-демократичним союзом.

Вибори у 1953 р. вважають завершенням першого етапу історії німецьких крайніх правих політичних партій. Протягом наступного десятиліття активно залишалась лише Німецька імперська партія, результат якої коливався навколо 1% з деякими винятками. Такі низькі результати зумовили внутрішньопартійні конфлікти і вихід з партії найбільш радикальної групи. Прагнучи подолати кризу, керівництво Німецької імперської партії почало шукати шляхів консолідації невеликих крайніх правих політичних організацій з метою утворення єдиної політичної партії. Мети було досягнуто із заснуванням Націонал-демократичної партії Німеччини (далі – НДПН) у 1964 р. Це вважають початком другого етапу історії німецьких крайніх правих [7, с. 65].

Подальший розвиток крайніх правих політичних партій в Німеччині тісно пов'язаний з успіхами та невдачами НДПН. Саме з неї починається якісне оновлення німецьких крайніх правих, яке проявлялось у поступовому відході від нацистського минулого та прийнятті тих тем, які домінуватимуть на межі ХХ-ХХІ ст. Зокрема, хоча фактично партією керував колишній голова Німецької імперської партії Адольф фон Тадден, формально на цю посаду було обрано Фрідріха фон Талена, колишнього члена ХДС та депутата парламенту. Це сприяло швидкому розвитку партії та здобуттю нею популярності. Велика увага приділялась формуванню розгалуженої та дієвої партійної структури з представництвом по всій країні. Уже на перших виборах до парламенту у 1965 р. НДПН отримала 2% голосів. Партія спромоглась здобути підтримку і на виборах до земельних парламентів. У 1966-68 рр. депутатами було обрано її представників у Баварії, Баден-Вюртемберзі, Бремені, Гессені, Нижній Саксонії, Рейнланд-Пфальці, Шлезвіг-Гольштейні [5].

Ще з перших програмних документів НДПН проголосила відданість цінностям та принципам крайньої правої ідеології. При її формуванні було створено два документи – «Заклик до заснування Націонал-демократичної партії Німеччини» та «Основні положення Націонал-демократичної партії Німеччини» – які стали фундаментом для першої офіційної програми, розробленої у 1967 р. та затвердженої на з'їзді партії у місті Ганновер. Головними темами програми стали ревізіонізм (партія закликала до перегляду Ялтинських і Потсдамських угод, а також амністії засуджених за злочини II світової війни) та об'єднання Німеччини [1, с. 70].

Високий рівень підтримки було збережено і на виборах до федерального парламенту у 1968 р. На той момент НДПН вдалось об'єднати навколо себе багато різноманітних організацій та ініціатив і позиціонувати себе як єдину справжню опозицію до правлячої Великої коаліції з ХДС/ХСС і СДПН [8, с. 25]. Партія здобула 4,3% і, хоча виборчий бар'єр вона так і не спромоглась подолати, цей результат був надзвичайно високим як для крайньої правої політичної сили. НДПН продовжувала дотримуватись крайньої правої ідеології. Зокрема, в центрі Верхтаймського маніфесту, прийнятого в 1970 р. – прагнення відновити історичну справедливість щодо німців та в майбутньому зважувати користь і шкоду для німецького народу при прийнятті будь-якого рішення у сфері внутрішньої чи зовнішньої політики. Велика увага у цьому програмному документі приділялась і критиці комунізму та американізму, які розглядались як вороги, що прагнуть впливати на свідомість німців, відвертаючи їх від справжніх національних цінностей [1, с. 70].

Підтримка партії почала знижуватись, коли на поверхню вийшов внутрішньопартійний конфлікт, який певний час вдавалось приховувати. Наявність, по суті, двох груп впливу всередині партії – «нових політиків» (більш поміркованих) та вихідців з Німецької імперської партії (більш радикально налаштованих) – не сприяла внутрішньопартійній єдності. У 1967 р. відбувся відкритий конфлікт за владу між Тіленом та фон Тадденом. Останнього було обрано на посаду голови партії, однак це не сприяло завершенню протистоянь. Електоральні невдачі, зумовлені в тому числі і внутрішньою ситуацією, спонукали більш радикальні групи і далі тиснути на керівництво з метою активізувати вуличну діяльність. У 1971 р. фон Тадден пішов з посади голови, мотивувавши це неможливістю контролювати внутрішньопартійні процеси. Партію очолив Мартін Мусгунг, що не задовільнило мілітаристські групи, оскільки він також був представником поміркованого крила [1, с. 72]. Як наслідок, погіршувався фінансовий стан партії, скорочувалась кількість членів та знижувався рівень підтримки. У 1970-71 рр. НДПН втратила представництво в усіх земельних парламентах і до кінця десятиліття її результат не перевищував 1,1% [5].

Занепад НДПН вважають завершенням другого періоду історії крайніх правих політичних партій у Німеччині. Протягом 1970-х – першої половини 1980х рр. становище цієї партії було незадовільним, що проявлялось у зниженні підтримки виборців. Здебільшого партія здобувала менше 1% голосів, що не давало їй політичного представництва на будь-якому рівні. Разом з тим, вона продовжувала існувати і брати участь у виборах, що дозволило їй утримувати увагу свого електорату і зрештою поступово вийти з кризи. Зокрема, на виборах до Європейського парламенту у 1984 р. вона здобула 0,8% голосів, що означало підтримку більш ніж 150 тис. виборців [5].

З середини 1980х рр. розпочався третій етап історії крайніх правих політичних партій Німеччини, який продовжується і досі. У той час на політичну арену вийшли ще дві крайні праві політичні партії, що дещо активізувало НДПН та змусило її переглянути стратегію з врахуванням посилення конкуренції. Саме тоді партія дещо відійшла від поміркованих позицій і включила до своєї політичної риторики проблему імміграції. Для поширення ідей було створено низку регіональних ініціатив, які виступали за зниження рівня міграції. Однак схожі погляди відстоювала і новоутворена крайня права політична партія Республіканців, яка мала перевагу над НДПН у тому, що не була пов'язана з нацистським минулим. Для підвищення конкурентоспроможності НДПН уклала союз ще з однією крайньою правою політичною партією, яка виникла у той час – Німецьким народним союзом. Було погоджено, що партії по чергово йтимуть на вибори, і та політична сила, яка бере участь цього разу, включатиме до своїх списків представників від обох. Таке об'єднання довело свою ефективність, оскільки Німецький народний союз був «партією-привидом», без розгалуженої організаційної структури та членства і ґрунтувався лише на особистості лідера Герхарда Фрая. Водночас, він мав такі потрібні НДПН фінансові ресурси. Тому співпрацю між НДПН та Німецьким народним союзом іноді називають «союзом грошей і кадрів», вигідним для обох, хоча він і тривав всього кілька років [8, с. 61-62].

Нова сторінка в НДПН розпочалась у 1996 р., коли на посаду голови було обрано Удо Фойгта. Йому вдалось здійснити те, чого партія потребувала протягом усього періоду свого існування – консолідувати внутрішньопартійні групи і фракції. Це сприяло поступовому поверненню електоральної підтримки. У 2004 р. НДПН вперше потрапила до парламенту Саксонії, здобувши 9,2% та 12 місць. Ця підтримка була частково збережена і у 2009 р., коли за партію проголосувало 5,6% саксонців, що дало їй 8 мандатів. У 2006 р. представники НДПН вперше стали депутатами і земельного парламенту Мекленбурга-Передньої Померанії, отримавши 7,3% голосів та 6 мандатів. У 2011 р. партія зберегла представництво, хоч і одержала трохи менше голосів – 6% (5 мандатів). Суттєво було підвищено підтримку і в інших землях, де партія раніше здобувала менше 1,5%, а в кінці 1990х та у 2000х рр. змогла здобути 3-4,9%, хоч і не пододала прохідний бар'єр. Найбільшим успіхом для партії стало обрання Уго Фойгта до Європейського парламенту у 2014 р. (за партію проголосував 1% виборців) [5].

Таблиця 4.1 Рівень підтримки Націонал-демократичної партії Німеччини [5].

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
Бундестаг (федеральний парламент)							
1965	2,0 (0)	1980	0,2 (0)	1994	--	2009	1,5 (0)
1969	4,3 (0)	1983	0,2 (0)	1998	0,3 (0)	2013	1,3 (0)
1972	0,6 (0)	1987	0,6 (0)	2002	0,4 (0)		
1976	0,3 (0)	1990	0,3 (0)	2005	1,6 (0)		
Європейський парламент							
1984	0,8 (0)	1994	0,2 (0)	2004	0,9 (0)	2014	1 (1)
1989	--	1999	0,4 (0)	2009	--		
Земельні парламенти							
Баварія		Бремен		Мекленбург- Передня Померанія		Саар	
1966	7,4 (15)	1967	8,8 (8)	1990	0,2 (0)	1970	3,4 (0)
1970	2,9 (0)	1971	2,8 (0)	1994	0,1 (0)	1975	0,7 (0)
1974	1,1 (0)	1975	1,1 (0)	1998	1,1 (0)	1985	0,7 (0)
1978	0,6 (0)	1979	0,4 (0)	2002	0,8 (0)	1990	0,2 (0)
1982	0,6 (0)	1995	0,1 (0)	2006	7,3 (6)	2004	4 (0)
1986	0,5 (0)	1999	0,3 (0)	2011	6 (5)	2009	1,5 (0)
1994	0,1 (0)	2011	1,6 (0)	Нижня Саксонія		2012	1,2 (0)
1998	0,2 (0)	2015	0,2 (0)	1967	7 (10)	Саксонія	
2008	1,2 (0)	Гамбург		1970	3,2 (0)	1990	0,7 (0)
2013	0,6 (0)	1966	3,9 (0)	1974	0,6 (0)	1999	1,4 (0)
Баден- Вюртемберг		1970	2,7 (0)	1978	0,4 (0)	2004	9,2 (12)
1968	9,8 (12)	1974	0,8 (0)	1990	0,2 (0)	2009	5,6 (8)
1976	0,9 (0)	1978	0,3 (0)	1994	0,2 (0)	2014	4,9 (0)
1980	0,1 (0)	1997	0,1 (0)	2008	1,5 (0)	Саксонія-Ангальт	
1988	2,1 (0)	2004	0,3 (0)	2013	0,8 (0)	1990	0,1 (0)
1992	0,9 (0)	2011	0,9 (0)	Північний Рейн- Вестфалія		2011	4,6 (0)
2001	0,2 (0)	2015	0,3 (0)	1970	1,1 (0)	Тюрингія	
2006	0,7 (0)	Гессен		1975	0,4 (0)	1999	0,2 (0)
2011	1 (0)	1966	7,9	1990	0 (0)	2004	1,6

			(8)				(0)
Берлін		1970	3 (0)	2000	0 (0)	2009	4,3 (0)
1999	0,8 (0)	1974	1 (0)	2005	0,9 (0)	2014	3,6 (0)
2001	0,9 (0)	1978	0,4 (0)	2010	0,7 (0)	Шлезвіг- Гольштейн	
2006	2,6 (0)	1995	0,3 (0)	2012	0,5 (0)	1967	5,8 (4)
2011	2,1 (0)	1999	0,2 (0)	Рейнланд-Пфальц		1971	1,3 (0)
Бранденбург		2008	0,9 (0)	1967	6,9 (4)	1975	0,5 (0)
1990	0,1 (0)	2009	0,9 (0)	1971	2,7 (0)	1979	0,2 (0)
1999	0,7 (0)	2013	1,1 (0)	1975	1,1 (0)	1988	1,2 (0)
2009	2,6 (0)			1979	0,7 (0)	2000	1 (0)
2014	2,2 (0)			1983	0,1 (0)	2005	1,9 (0)
				1987	0,8 (0)	2009	0,9 (0)
				1996	0,4 (0)	2012	0,7 (0)
				2001	0,5 (0)		
				2006	1,2 (0)		
				2011	1,1 (0)		

У 2010 р. було прийнято оновлену програму НДПН під назвою «Робота. Сім'я. Батьківщина», де ще раз підкреслено відданість крайній правій ідеології. Партія стверджує, що на початку XXI ст. перед Німеччиною постали нові виклики, які вимагають мобілізації зусиль задля збереження німецького народу. Вихідним поняттям програми є нація. До німецької нації, стверджується у програмі, слід включати усіх тих, хто історично належав до німецької держави. Якщо деякі території сьогодні знаходяться поза її межами, німцям, які там проживають, необхідно всіляко допомагати зберегти відчуття національної ідентичності та культури. У програмі наголошується, що німецький народ повинен відійти від політики культивування колективної вини. Німці – це не нація злочинців, а таку віру вигідно підтримувати міжнародним фінансовим групам, які таким чином сприяють деградації німецької молоді [4].

Важливим викликом, який руйнує національну ідентичність, є мультикультуралізм. Він сприяє формуванню багатонаціональних суспільств, у яких не солідарність витісняють егоїзм та індивідуалізм. Високі темпи імміграції призводять до виникнення у багатьох містах цілих осередків компактного проживання іноземців. Корінне населення тут стає меншістю. Більш того, руйнування єдності спільнот зумовлює підвищення рівня злочинності [4].

У внутрішній політиці партія, традиційно для крайніх правих, виступає за розширення сфер використання прямої демократії. Зокрема, мова йде про створення реальних можливостей для проведення референдуму з важливих для суспільства питань. Це сприятиме належній участі народу у прийнятті рішень, яке сьогодні монополізували домінуючі політичні партії, що відстоюють інтереси лише окремих суспільних груп. Присутні у програмі і ідеї, пов'язані з законністю і правопорядком. НДПН виступає за встановлення системи більш жорстких покарань за здійснення злочинів, які повинні бути невідворотними. Партія не висловлює чіткої позиції щодо смертної кари, натомість наголошуючи на необхідності проведення референдуму з цього питання. Однак довічне позбавлення волі як найвища міра покарання має справді означати перебування людини за ґратами до кінця життя. Іноземців, які вчинили злочин на німецькій території, слід депортувати. Для кращого забезпечення правопорядку необхідно збільшити чисельність та фінансування сил поліції. Велика увага повинна приділятися боротьбі з торгівлею наркотиками як з одним з найтяжчих злочинів [4].

НДПН підкреслює підтримку ідей соціальної ринкової економіки. У програмі стверджується, що економічне зростання повинно перестати розглядатись як самоціль, а має перетворитись в інструмент забезпечення інтересів народу. Держава покликана сприяти справедливості і допомагати тим, хто цього потребує. При цьому, здійснюючи такий перерозподіл, на перше місце вона повинна ставити потреби німецького народу. Чужинці не повинні мати доступу до системи соціального забезпечення. Ті, хто перебуває у країні легально, мають самостійно створювати спеціальні фонди, а біженці не повинні отримувати соціальної допомоги взагалі. Економічний розвиток держави нерозривно пов'язаний з правом на працю. Тому держава має всіляко захищати підприємництво, особливо малий і середній бізнес, які страждають від негативних впливів глобалізації і змушені конкурувати з великими міжнародними корпораціями. Зокрема, необхідно запобігати спробам перенесення виробництва у держави з дешевою робочою силою [4].

У зовнішній політиці партія також стоїть на традиційних для крайніх правих засадах. Держава має повернути свій національний суверенітет та позбутись надмірного впливу таких наднаціональних інституцій як Європейський Союз та НАТО. ЄС, переконує партія, перестав бути об'єднанням вільних та багатих націй. Сьогодні це – союз, яким правлять технократи і великий бізнес. Тому Німеччина має переосмислити свою належність до даного об'єднання. Взаємодія з будь-якими державами чи союзами держав повинна приносити користь, що означає, що будь-які внески, зроблені Німеччиною, мають повертатись як мінімум у такому ж обсязі, в протилежному випадку, необхідно припинити їх сплачувати [4].

НДПН виступає проти євро як спільної грошової одиниці держав Європейського союзу, вважаючи, що із його введенням Німеччина втратила можливість планувати свою економічну діяльність, виходячи з національних інтересів. Також слід скасувати Шенгенську угоду, яка довела свою неефективність і створює додаткові загрози для німецького народу. На противагу НАТО партія пропонує розробити європейську систему безпеки, яка б включала і Росію. З останньою слід поглибити співпрацю, в тому числі і в енергетичній сфері [4].

Електоральні успіхи були дуже важливими для НДПН, оскільки у той час партія переживала кризу через низькі результати у попередні роки і мала фінансові труднощі (через неналежне управління фінансами на партію було накладено великі штрафи, що забрало і так обмежені ресурси та позбавило можливості повноцінно проводити передвиборчі кампанії). Те, що, незважаючи на проблеми, партії вдалось потрапити до кількох земельних парламентів та делегувати свого представника до Європарламенту, знову привернуло до неї увагу та змусило говорити про можливий початок нового етапу в історії не лише НДПН, а й німецьких крайніх правих політичних партій в цілому.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Сьогодні Націонал-демократична партія Німеччини залишається найбільш помітною серед крайніх правих політичних організацій сучасної Німеччини. Різке зростання кількості мігрантів та біженців дозволяє їй зберігати увагу громадськості та засобів масової інформації через проведення мітингів і демонстрацій, які часто супроводжуються насильством і сутичками з поліцією. Це можна вважати одним з головних чинників, чому ця політична партія, незважаючи на тривалу історію, що у випадку крайніх правих є, скоріше недоліком, зберігає підтримку і до сьогодні. Незважаючи на порівняно низький рівень підтримки, вона час від часу здобуває представництво у регіональних парламентах, впливаючи таким чином на порядок денний німецького суспільства. У 2014-15 рр. проблема імміграції – одне з центральних питань ідеології крайніх правих – знову стає нагальною, що дає можливість стверджувати про ймовірність чергового зростання підтримки крайніх правих політичних партій у Німеччині. Це ще раз підкреслює актуальність подальших наукових досліджень радикалізації електоральних преференцій в усіх країнах світу, зокрема у Німеччині.

Література

1. Іванов О. Утворення націонал-демократичної партії Німеччини та спроби її утвердження в політичній системі ФРН (1964-1971 рр.) / Олександр Іванов, Артем Йовенко // Схід. – 2009. – № 5 (96). – С. 68-73.
2. Романюк А. Крайні праві політичні партії – як нова сім'я політичних партій країн Західної Європи / А. Романюк // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2005. – Вип.15. – С.131-141.
3. Шеховцов А.В. Нові праворадикальні партії в сучасних європейських країнах: причини електоральної підтримки: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А.В. Шеховцов ; Чорномор. держ. ун-т ім. П.Могилі. – Миколаїв, 2010. – 17 с.

4. Arbeit. Familie. Vaterland. Das Parteiprogramm der Nationaldemokratischen Partei Deutschlands (NPD) [Elektronische Ressourcen] // Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NPD) – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: <http://medien.npd.de/dokumente/parteiprogramm.pdf> (am 10 June 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.
5. Bundestagswahlen [Elektronische Ressourcen] // Der Bundeswahlleiter. – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: <http://www.bundeswahlleiter.de/de/bundestagswahlen/> (am 2. April 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm
6. Hainsworth P. The extreme right in Europe / Paul Hainsworth. – New York: Routledge, 2008. – 176 p.
7. Ignazi P. Extreme right parties in Western Europe / Piero Ignazi. – Oxford: OUP Oxford, 2006. – P. 61.
8. Mudde C. The ideology of extreme right / Cas Mudde. – Manchester&New York: Manchester University Press, 2000. – P. 61-62.
9. Williams M. H. The impact of radical right-wing parties in West European democracies / Michelle Hale Williams. – New York: Palgrave Macmillan, 2006. – 248 p.